

POČÁTKY NOVODOBÉHO EVROPSKÉHO MYŠLENÍ A „NOVÉ VĚDY“

Přechod středověku do renesance a dále do moderní doby je velice složitý proces, který se všude v Evropě promítá především do samotných základů lidských vztahů a společenského vývoje a je patrný na úrovni vývoje výrobních sil a výrobních vztahů. Tento vývoj však zdaleka není rovnoměrný, nedochází k němu všude se stejnou intenzitou a ve stejné době. V celém údobí od konce vrcholného středověku do novověku, tj. od začátku 14. století do přelomu 17. a 18. století, lze sice pozorovat proces prvotní akumulace kapitálu, provázený známými jevy v politické a ideologické oblasti nadstavby pozdně feudální a raně kapitalistické společnosti Evropy,*] ale bylo by přece jen krajně obtížné a snad i zavádějící, kdybychom se snažili celý tento složitý proces za každou cenu redukovat na abstraktní schéma, v němž by každému stupni rozvoje výrobních sil odpovídal příslušný stupeň rozvoje vědeckého myšlení. Takový pohled by snad byl na místě, kdybychom se pokoušeli o podrobný a vyčerpávající přehled vývoje kultury a civilizace. O to nám však nejde. Spokojíme se proto jen konstatováním, že zhruba v průběhu tří set let, od počátku 14. do konce 17. století, se Evropa společensky zcela změnila, protože se změnil sám ekonomický způsob její existence; že se změnila politicky, i když základní kontury jejích politických útvarů zůstávají v podstatě stejné, a že se změnila i myšlenkově.

Společenský a myšlenkový vývoj se během středověku sice nezařadil, jak dobře víme, v mnoha oblastech lidské činnosti však přece jen došlo ke stagnaci. Během 15., ale zejména v 16. století se všechno dává do pohybu. — Engels charakterizoval 16. století jako dobu největších pokrokových změn, které lidstvo dosud prožilo. V oblasti, která nás nejvíce zajímá, tj. v myšlení, byla středověká spekulativní učenost, vycházející z představy uzavřeného, vnějšími silami ovládaného světa, vystřídaná zkoumáním světa bez hranic a ovládaného vlastními imanentními zákony. Poznání tohoto světa se uskutečňovalo na základě metody, která je sama o sobě zárukou pravdy. Základem moderní evropské civi-

*] Srov. Engels, B.: Dialektika přírody. Praha, SNPL 1950. S. 23.

lizace je zrod moderní vědy a její úzké spojení s praktickou a technickou činností. Toto spojení se stalo východiskem nepřetržitého pokroku poznání a postavilo Evropu na několik staletí do čela světového vývoje.

Počátky novověku a jeho civilizace nejsou jen dobou, kdy středověké „barbarství“ a fideismus vystřídalo světlo humanity a rozumu. Pokrok ve společnosti i v myšlení se uskutečňoval v konfliktních situacích, za nových válek, kde se rychle uplatnil i technický pokrok, za koloniálních expanzí, jež těžily z civilizačních rozdílů, za nové vlny intolerance, kterou vyvolal boj reformace s protireformací a nevraživost náboženství proti nové vědě. Pocity radosti a sebevědomí, s nimiž se setkáváme u představitelů raného humanismu a vrcholné renesance, se střídají s pocity skepse a beznaděje, že nová doba nepřináší jen pokrok, ale i nové katastrofy, sváry, labyrint náboženství, machiavelské politiky, vědeckých názorů. Myšlenkový pokrok se prosazoval jen obtížně v tomto období, kdy masy byly nevědomé a staré, dogmatické školské názory hluboce zakořeněné. I nejosvícenější duchové, razící v jedněch oborech vědecký a intelektuální pokrok, propadají v jiných oborech temným pověrám. Utopie, která se zrodila právě v této době, je také únikem z kruté reality života.

SPOLEČENSKOPOLITICKÝ ZÁKLAD

Společenskou bází novověké kultury a novověkého myšlení je přechod od feudální k buržoazní společnosti. Již ve středověku, zejména pak v období jeho „krize“ ve 14.—15. století, narušoval rozvoj peněžních vztahů — „vyrovnávací hoblík měšťanstva“, jak charakterizoval peníze → Engels — nejen tradiční feudální společenskou hierarchii, ale i feudální hodnoty a představy. Města se stala nejen dílnou a tržištěm, ale i intelektuálním centrem společnosti, a to jak svými univerzitami a společnostmi humanistických učenců a vzdělavců, tak svým kacířským hnutím. Zatímco ve Florencii 15. století se podařilo vládě lidové hnutí potlačit a finanční aristokracie se zde stala mecenášem exkluzivní myšlenkové a umělecké aktivity vycházející z novoplatónismu, byla Praha, kde v první polovině 15. století lidové hnutí dočasně zvítězilo, první evropskou metropolí, kde se uskutečnila revoluce novodobého rázu.

Ale skutečnými milníky přechodu od středověké feudální k novodobé Evropě jsou objevy konce 15. století a ekonomickospolečenské procesy 16. století: objevení Nového světa se všemi ekonomickými důsledky, rozvoj mořeplavby a obchodu, který nabyl světové dimenze, rozvoj tech-

niky a manufaktur, cenová revoluce a proces původní akumulace kapitálu, který polarizoval společnost na vlastníky bohatství, realizovaného stále výrazněji ve výrobě a obchodu, a na vyvlastněné majitele pouhé pracovní síly, kteří tvořili základ této výroby. Rozvoj světového obchodu a počátky světového hospodářství narušily dosavadní poměrnou vyrovnanost ekonomických a společenských oblastí (město, panství) a vedly ke vzniku hospodářsky specializovaných oblastí, což opět zvyšovalo nutnost výměny zboží. Centra hospodářské, obchodní a finanční aktivity se během 16. století přesunovala ze Středomoří na pobřeží Atlantiku.

V politickém životě raného novověku došlo k definitivnímu rozkladu ideje jednoty křesťanského světa, reprezentované ve středověku papežstvím a císařstvím. Na jejich místo nastupují suverénní státy a státní nebo rozdrobené církve. Z rozkladu středověkých politických forem vyrůstají absolutní monarchie a reprezentativní stavovské a parlamentní státy. Politický a sociální boj na sebe bere v této době stále masku boje náboženského a teologie plní ještě naposledy i službu ideologie. V hospodářsky nejvyspělejších zemích Evropy došlo k řetězu raně buržoazních revolucí (husitství, německá selská válka, nizozemský osvobozovací boj a revoluce, anglická revoluce), ve kterých se měšťanstvo s podporou lidových mas pokusilo o politickou hegemonii.

Je pozoruhodné, že kulturní a myšlenkový pokrok 15.—17. století probíhá ve smyslu teritoriálním paralelně s rozvojem společenským. Na počátku novověku, v 15. a 16. století, v kulturní Evropě jasně dominuje Itálie, kde je v této době nejvyšší úroveň ekonomiky a společnosti. Itálie je sice politicky rozdrobena na svářící se státy a státečky, ale v těchto státech se již ve středověku zmocnili moci měšťané, zlomili moc feudálních privilegií i feudálního myšlení a vytlačili z veřejného života starou šlechtu. V italských městských státech se rozvíjelo nejen dokonalé řemeslo, ale i manufaktury, a zejména obchod a finance. V obchodu a finančnictví byly Benátky, Florencie, Janov světovými velmocemi a jejich vlády, ať oligarchické, jako v Benátkách, nebo dynastické, jako ve Florencii, se mohly rovnat nejmocnějším evropským panovníkům. V Itálii byla také nejživotnější antická tradice, která zde přežívala v nesčetných hmotných památkách, objevovaných v první vlně archeologického zájmu, ale také v knihovnách a v různých formách tradice. Mocným impulsem pro intelektuální aktivitu v Itálii byl příchod byzantských vzdělanců z Cařihradu, města ohroženého a roku 1453 konečně dobytého Turky. Plethón a jiní učenci přenesli z Byzance do Itálie tradici řeckého platónismu a novoplatónismu a orientálních nauk. Dia-

spora byzantských učenců zasáhla ovšem i jiné oblasti Evropy. V moskevské říši např. nalezl dočasný útulek Maximus Řek; ale v Itálii našli nejúrodnější půdu, připravenou raným humanismem. V 15. století se v Itálii zrodila epocha renesance, která vytvořila z této země nadlouho školu umělců a vědců. Zde se zrodilo nejen moderní umění, ale i státověda, přírodověda, historiografie. Kulturní vliv Itálie byl v Evropě 16. století tak drtivý, že v některých zemích přispěl ke zrodu „národní reakce“.

Ale ani ostatní země nezůstávaly dlouho v rozvoji moderní kultury a nového myšlení za Itálií pozadu a záhy ji v některých oblastech dokonce předstihly. V první polovině 16. století prožívalo velkou kulturní epochu Německo. I ve střední Evropě vzkvétalo mnoho bohatých, svobodných a výrobně i obchodně zdatných měst. Němci byli odedávna znamenitými horníky, hutníky a řemeslníky a kapitál jejich raně kapitalistických augsburgských a norimberských firem ovládal nejen středoevropské dolování stříbra, mědi a cínu, ale i obchod mezi italskými a atlantickými přístavy a vnitrozemím. Velký německý kapitál se však povětšinou rozplýval ve financování císařské a papežské politiky. V německých městech i na dvorech knížat rozkvétala humanistická vzdělanost a čilý badatelský a intelektuální ruch, který dal Evropě nejen Agricolu a řadu přírodovědných a technických děl, ale i Fausta s problémem možností a hranic poznání a problémem vztahu vědění a morálky. Německo a Švýcarsko byly v první polovině 16. století domovem reformace, která zlomila duchovní monopol papežské církve. Nadějný vzestup střední Evropy do moderní evropské civilizace byl však spoután vleklými náboženskými spory, restaurací feudálních poměrů a pak hekatombami třicetileté války.

V druhé polovině 16. století se do čela společenského a myšlenkového vývoje Evropy posunovaly oblasti na pobřeží Atlantiku. Španělsko — které mělo velké šance jako největší koloniální mocnost, do níž plynul nepřetržitý proud stříbra z jihoamerických dolů, promarnilo ekonomické a společenské možnosti pokroku ve službě starým feudálním a katolickým principům. Po vypuzení hospodářsky a kulturně zdatných Židů a Morisků a po zlomení vzpour městských komun se zde prosadil konzervativní absolutismus a svatá inkvizice se starala, aby myšlení nevybočilo z hranic ortodoxie. A tak dalo novodobé Španělsko evropské civilizaci především velkou literaturu a výtvarné umění.

Zemí, která se postavila nejrozhodněji na odpor španělskému impériu, bylo malé, ale ekonomicky neobyčejně zdatné Nizozemí; soubor značně autonomních provincií s rozhodujícím postavením měst, která

měla silné tradice staré městské samosprávy a svobod. Holanďané byli vynikající mořeplavci a vytvořili nejen koloniální říši a expanzivní ekonomiku, ale i pozoruhodnou kulturu, která představuje vedle italské druhý hlavní proud druhé poloviny 16. a první poloviny 17. století. Kulturní aktivita se realizuje v Nizozemí v prostředí tolerance a podílí se na ní mnoho cizinců, kteří zde našli ochranu před pronásledováním ve vlastních zemích. Zatímco italské umění je stále ovládáno velkými církevními a antickými tématy, prosadí se v Nizozemí orientace na každodenní život a lidské problémy. Nizozemí však dá Evropě i řadu technických, vědeckých, právních a politických podnětů. Má daleko šťastnější osud než české země, které se staly koncem 16. století znovu ekonomicky a kulturně vyspělou oblastí s jedinečnou rudolfínskou kulturou, jež spojovala italský a nizozemský proud, ale kde pokus o vzpuru proti habsburské nadvládě skončil katastrofální porážkou.

V 17. století se dostaly do čela společenskopolitického kulturního vývoje dvě země, kde se dovršil vývoj novodobé kultury a novodobého myšlení: Francie a Anglie. Francie vyšla vítězně z třicetileté války jako vedoucí kontinentální velmoc, jako nejlidnatější stát s absolutní monarchií. Kolem dvora Ludvíků byla soustředěna plejáda umělců a vědců, kteří vytvořili klasickou kulturu. Ve Francii se prosadil racionalismus, zformulovaný Descartem do jasných pravidel metody. Anglie ovládla po porážce španělské *armady* a po zatlačení Holanďanů světová moře a zisky z koloniálního obchodu a expanze proměnila v průmyslové podnikání. Po alžbětinské epoše, která dala světu Shakespeara, se zde rozvinula vědecká aktivita na empirickém, analytickém základě a Newton dovršil vývoj novodobého vědeckého myšlení vědeckým výkladem světa na principu obecné gravitace. V Anglii zvítězila v polovině 17. století parlamentní forma státu.

UMĚLCI, UČENCI A VĚDCI

V 16. a 17. století se nezměnily pouze společenské podmínky kulturní činnosti, ale i její organizační formy a postavení umělců a myslitelů ve společnosti. Téměř veškerá středověká vzdělanost a umělecká činnost byly spojeny s církví a uskutečňovaly se v klášteřích a na církevních školách. Také na panovnických dvorech a v kancelářích obstarávali práci klerikové. Církev ovládala i univerzity, kde kralovala teologie. Úzké spojení umělecké a myšlenkové činnosti s církví přetrvávalo ještě dlouho do novověku. Církev zadávala umělcům nejvýznamnější úkoly

a univerzity a školy katolického i evangelického světa vychovávaly inteligenci, jejíž značná část stále nacházela uplatnění v církevních službách. Ale středověký monopol církve byl v této době zlomen a stále více umělců a učenců je „světského řádu“.

Přítom jsme svědky příznačného jevu: zatímco církevní školy zůstávají v raném novověku baštami scholastiky a ortodoxie, nalézají nové myšlenkové proudy plodnou půdu především na dvorech panovníků (ale i vysoké církevní hierarchie, která se svým životním stylem panovníkům přibližuje) a ve městech. Ve všech evropských metropolích 15.—17. století i na dvorech feudálních a církevních magnátů se rozvinula dvorská kultura. Část umělecké a vědecké aktivity je věnována reprezentaci, ale umělcům je ponechávána značná svoboda tvorby a umění se osvobodí od úzké vázanosti na kult. Vedle umělců naleznou na dvorech příznivé podmínky i vědci. Pomůže jim obecná víra v astrologii a alchymii, o nichž se věří, že přinesou východisko jak z finančních potíží dvorů, tak ze strážní fyzického života. Velká část umělců a učenců však nehodlala ztratit nezávislost ve „dvorských službách“, zejména na jednom místě. Pro život umělců a zejména učenců 16. a 17. století je charakteristický stálý pohyb. Nehledají pouze výhodnější podmínky, ale i svobodu — nebo také musí utíkat před intolerancí a pronásledováním. Jedním z útočišť zajímavých duchů je pražský dvůr Rudolfa II., ale nejspolehlivější nalézá ochranu v nizozemských městech.

V období humanismu se vytvářelo mezi učením podivuhodné společenství. Duchovně spřízněné osobnosti udržovaly pravidelný písemný styk a navštěvovaly se. Epochální význam pro rozšiřování nových myšlenek měl ovšem Gutenbergův vynález knihtisku v polovině 15. století. Pracnost a vysoká cena rukopisů vytvářely ve středověku z knihy vzácnost. Knih tisk zlevnil, zrychlil a zmasověl tento prostředek komunikace a od konce 16. století se stal základním prostředkem šíření vědeckých myšlenek. Latina si sice stále udržovala své postavení dorozumivací řeči vzdělanců, ale vedle ní se prosazovaly národní jazyky, které novým myšlenkám, např. reformaci, otevíraly cestu k masám.

Nejdůležitější organizační platformou nové vzdělanosti se však staly akademie. Mezi prvními, které vznikaly v 15. a 16. století v Itálii, vyniká florentská novoplatónská akademie pod patronací Medicejských. V 17. století se ujali akademii panovníci a státy. Francouzská a anglická akademie se stanou nejprestižnějšími centry nové vědy. Koncem 17. století vznikají i akademie v Německu a střední Evropě. Státní moc poznala praktický význam vědeckého myšlení a poskytla mu plnou podporu.

V 15.—17. století se změnily podmínky umělecké a vědecké činnosti, ale i samotné osobnosti umělců a myslitelů prošly hlubokou změnou. Jako jedni z prvních si uvědomili svou individualitu, problém svobody a lidské důstojnosti. Vyčlenili se ze středověkých korporací, klášterů a cechů a založili si nová sdružení, ve kterých rozhodovala úroveň tvorby, nebo žili ve vnitřní osamělosti. Mnoho osobností umělců a myslitelů dosáhlo skutečně univerzálnosti vědění, nebyla ještě postavena přehrada mezi vědní obory a mezi filozofii a vědu. Na počátku novodobé kultury stojí humanistický učenec, který rozšiřuje svůj obor studiem knih a autorů minulosti a tříbí na nich svůj filozofický a kritický duch. V 16. a 17. století však přichází osobnost vědce, který usiluje o nové poznání, o objevy, kterému namísto kumulace vědomostí jde o novou metodu a pro nějž se stává základním objektem poznání sama příroda a společnost. V této době se také rodí moderní intelektuál, který je charakterizován ztrátou metafyzických jistot a vnitřními konflikty, které starší doba v takové míře nepoznala.

RENESSANCE A REFORMACE

16. a 17. století je dobou rozkladu středověké politické a duchovní jednoty a roztržitého kulturního života do různých zemí, ve kterých pak dochází k rozvoji národních kultur. Evropská civilizace nicméně podržuje v celém prostoru Evropy stále určité společné rysy, které vyplývají z prolínání ideových a uměleckých tendencí a projevují se jako střídání kulturních epoch. To platí především o humanismu, který se od svého vzniku v Itálii 14. století stal obecnou základnou raně novověké evropské vzdělanosti. Jakožto literárně-filologická a filozofická tendence programově navazující na antiku snažil se humanismus spojit antiku s křesťanstvím a vytvořit novou životní filozofii. Prvořadá pozornost byla přirozeně věnována klasickým jazykům, které byly očišťovány od středověkého nánosu. Tato filologická práce však svým významem daleko přesahuje rámec jazyka. Filologická kritika, usilující o poznání původní, autentické podoby textu a jeho významu, je školou kritického myšlení a u některých textů [Konstantinova donace], o jejichž pravost opírala církev své postavení ve společnosti, nabývá ideologického významu. Stejně významná je ovšem humanistická popularizace antické filozofie, vědy a literatury. Jsou znovu vydávány texty známé, ale hlavně jsou objevovány i spisy dosud neznámé. Komentování se stává hermeneutikou: komentáře pronikají stále hlouběji do samotné problematiky textu

a mění se ve vědecká pojednání. Humanismus objevuje a oživuje i zapomenuté filozofické a etické systémy, antickou historiografii, politiku a literaturu a snaží se je napodobovat. Toto napodobování, jež u literátů méně nadaných vede k produkování obsahově bezvýznamných textů, je slabou stránkou humanistické vzdělanosti a musí být překonáno. K tomu dojde zejména u těch autorů, kteří žijí životem svého okolí a své doby a kteří berou podněty — jak bylo prokázáno např. u Rabelaise (1495 až 1553) — i z lidové kultury.

Všech uvedených změn si byli sami současníci velmi dobře vědomi. Už od renesančního učenice Laurentia Vally (15. stol.) pochází představa, jež pak v nové době nadlouho zdomácněla v učebnicích dějepisu, že existuje rozdíl mezi novou dobou a středověkem, který pro Vallu skončil okamžikem, kdy se v jeho rodné Itálii (politicky nejednotné a rozdělené do různorodých politických celků) plně prosadil humanismus a renesance. Vědomí nového bývá mnohdy dialekticky spjato s novým oceněním starého, zejména v kultuře. Nejinak tomu bylo s humanismem a renesancí. Obnovený zájem o kulturní odkaz antiky se nejprve v Itálii a pak postupně v celé Evropě rovná jakémusi kulturnímu šoku a vede ke zvratu hodnot v celé řadě sfér společenského života. To, co donekdávna bylo zcela samozřejmé a živé — rytířské ideály dvornosti, spojené s feudálním přezíráním měšťana šlechticem ve sféře společenských hodnot, církevní latina jako univerzální nástroj vzdělanců spolu se scholastickou učeností církví ovládaných univerzit ve sféře vědění — to vše a mnoho jiného ztrácí lesk a přitažlivost jakož i společenskou užitečnost pod náparem touhy po obnovení „původního“ jazyka velké řecké a římské vzdělanosti. Tato touha jde ruku v ruce s mocnými ekonomickými a společenskými změnami a sama k nim přispívá. Je zajímavé, a to je také nový rys, že se prosazuje i mimo katolickou církev, že je plně přítomna také v reformaci, již dokonce svým kritickým zaujetím pro „pravdu“ dodává mnohý nástroj pro ideologické střetnutí s katolickým protivníkem. Svět se tedy v renesanci pronikavě mění a je si toho vědom, jak ukazuje příklad Laurentia Vally. Avšak i jiní myslitelé té doby intenzivně prožívali vědomí velké kulturní změny: → Machiavelli, → Erasmus Rotterdamský a jiní.

Soustředíme-li se nyní na to, co nás v našich souvislostech nejvíce zajímá, na onu nehlubší změnu v základech světového názoru, do něhož se vždy promítá chod vývoje kultury, pak bychom ona tři století mohli charakterizovat jako dobu otevření nových obzorů. Jde o otevření fyzické, materiální: nové země za horizontem Evropy, nové neznámé nebo jen

HOLBEINŮV PORTRÉT VELKÉHO
RENASANČNÍHO MISTRA
ERASMA ROTTERDAMSKÉHO

tušené kontinenty, lidé, bohatství. Zároveň však jde i o kulturní otevření k dávno zapomenutým zdrojům vlastní kultury. Uvedli jsme, že člověk renesance dychtivě objevuje kulturní poklady řecké a římské vzdělanosti. Při tomto objevování získává nejen nové vědomosti, ale také nové metody. Jen popis této cesty za kritickým poznáním antického dědictví by vyžadoval celé kapitoly. Renesanční člověk, který se humanismem vrací ke zdrojům a k pokladům antické kultury, chce poznat nejen její krásu, tj. jít nejen za estetickým a estétským požitkem: otevření a zpřístupnění antické kultury pro něj znamená především podstatné rozšíření kulturního zázemí a vědomostí.*) Ke kánonu středověké vzdělanosti dodává renesanční učenec nové, vlastně staronové vědomosti. Zpřístupňuje celou řadu antických myslitelů, které středověk znal jen nedokonale, nebo vůbec ne. Důležité jsou při tom dvě skutečnosti: jednak sám rozsah vědomostí, jednak kritická metoda, o níž již byla zmínka. Ta sice vede — zdánlivě paradoxně — také k tomu, že svým důrazem na klasický čistý latinský jazyk „očistí“ středověkou latinu, tento univerzální jazyk vzdělanců, od barbarismů, které do ní z různých národních jazyků pronikly, a tím ji nakonec zbaví možnosti dalšího vývoje a učiní z ní vprav-

*) Engels, B.: Dialektika přírody. Spisy, 20. 1. vyd. Praha, Svoboda 1966. S. 325.

KOLO ŠTĚSTĚNY Z KNIHY SEBASTIANA BRANTA
LOĎ BLÁZNŮ (1494) ZNÁZORNŮJE DOBOVĚ
OBLÍBĚNÝ MOTIV NESTÁLOSTI LIDSKÉHO OSUDU
I MARNOSTI LIDSKÉHO SNAŽENÍ

dě „mrtvý“ klasický jazyk. Na druhé straně však tato kritická snaha, patrná také v rozvoji historických bádání, přispěla velice významnou měrou k prosazení obecné kritičnosti. Přes svou velkou úctu k antickému odkazu i k biblické tradici uvolňuje renesance přece jen tradici takřka bezpodmínečného uznávání vědeckých a náboženských autorit. Na prosazení kritického postoje vůči zděděným pravdám pozitivně působí — vedle humanistického zájmu o odhalení nezkreslených, „pravých“, totiž původních textů a vědomostí — také reformace, jež se rovněž snaží obnovit pravdivé, původní zdroje víry. Je ovšem třeba připustit, že metodicky byla renesanční Evropa pro toto hledání pravdy alespoň do jisté míry připravena rozvojem logického způsobu myšlení, který — jak jsme viděli na příkladu Abélarda a později i scholastické filozofie — zdomácněl na všech významnějších univerzitách.

Renesance tedy v 15. století a později postupně shromažďuje všech-

ny vnitřní i vnější předpoklady (objektivní tlak nových ekonomických potřeb, růst nových výrobních sil, formování nových výrobních vztahů, otevření nových kontinentů před užaslým zrakem Evropanů; vznik nového badatelského postoje, pro jehož ducha a potřeby se středověký aristotelismus stává příliš úzkým a nevyhovujícím) k tomu, aby vznikl nový pohled na svět. Tento nový pohled nakonec doplní humanistická a renesanční objevení minulosti, otřese autoritativní vírou v ústřední postavení Země ve středu vesmíru a ve svých důsledcích, jež často jeho autoři ani netuší, otřese zděděnou vírou v autoritu tradičního náboženského názoru neméně — a možná i víc — než sama reformace. Změna v názoru na postavení Země však byla „vykoupena“, jak dále uvidíme, změnou názoru na postavení člověka v přírodě. A tak člověk, který právě díky renesanci a humanismu si poprvé začíná uvědomovat souvislost svého historického osudu se svým vlastním podílem na jeho vytváření — a toto sebeuvědomění se v průběhu následujících století ještě upevní —, ztratí nástupem nové astronomické vědy, fyziky a přírodovědy vůbec své z minulosti zděděné postavení v přírodě: už není její bohem vyvolený střed, bohem určená míra všeho ostatního stvoření. Tento velký převrat v myšlení uskuteční v první řadě astronomie, jejíž nový vývoj zahájí → Koperník a dovrší → Newton. Na → Kopernikovu heliocentrickou tezi navazuje kosmologie → Giordana Bruna, astronomie → Johanna Keplera a astronomie i fyzika → Galileiho. Na tomto převratu se však bude podílet také nová filozofie spjatá se jménem → Baconovým a → Descartovým: tím, že postaví lidský intelekt jako prostředek poznání proti tomu, co má být poznáno, člověka proti vnějšimu světu, definitivně učiní přírodu něčím vnějším, na člověku nezávislým, zmapovatelným a kvantifikovatelným, a tím také využitelným. Bylo by ovšem omylem domnívat se, že tento proces nového poznání proběhl jednoznačně hladce. Byl vybojován v tvrdém zápase se starými představami, jež se mnohdy opíraly o staré osvědčené mocenské a ideové prostředky; zároveň však ho provázela celá řada pokusů, jež byly na rozhraní mezi nově se utvářející vědou a filozofií na jedné straně, a magií, mýtem, alchymií — prostě ne-vědou — na straně druhé. Představitelé této ne-vědy však přece jen mnohdy přispěli k vytváření nového vědeckého postoje, a proto se sluší, aby také jejich jména byla připomenuta.

Humanismus se živě zajímal o všechny dostupné podněty antiky, ale k jeho největším myšlenkovým přínosům nepochybně patří aktualizování platónské a novoplatónské filozofie. V polovině 15. století bylo centrum platónských studií ve Florencii a → Marsilio Ficino zde přeložil

do latiny a komentoval spisy → Platóna a novoplatóniků. Novoplatónská orientace silně poznamenala nejen myslitele, ale i umělce. Přispěla k otřesení zformalizovaného scholastického aristotelismu a nahradila jej živým a dynamickým myšlením, ve kterém se uplatňovaly prvky dialektické metody. Novoplatónismus ovšem nevytlačil úplně aristotelisko-tomistickou filozofii a ponechal v platnosti představu boha jako transcendentální mocnosti mimo kosmos a člověka, ale jako síly, která svým působením světem a člověkem prolíná a povznáší lidskou duši k nejvyšším hodnotám blaha a krásy.

Novoplatónský humanismus ovlivnil nejen přírodní filozofii a antropologii, ale i uměleckou činnost, a nejvíce se uplatnil v oblasti morálky. Syntéza křesťanství a stoicismu vedla k překonání středověké askeze a k postulaci tělesné a duševní harmonie, rovnováhy, umírněnosti, tolerance a svobody. Náboženství směřovalo k překonání církevnictví, dogmatismu, a přestalo být v rozporu s radostmi pozemského života a s lidskostí v nejvlastnějším slova smyslu, jak jí hlásal → Erasmus Rotterdamský nebo François Rabelais.

Literární a filozofický humanismus a novoplatónská filozofická orientace vytvořily novou orientaci kultury, která nese název renesance. Pojem renesance je vytvářen především výtvarným uměním a literaturou. I v umění se v 15. století projevila tendence k návratu k antickým vzorům, tak jak se zachovaly v architektuře římského Panteónu, vítězných oblouků, řeckých chrámů, v antických plastikách a nástěnných malbách, ve Vitruviově pojednání o architektuře. Umění opustilo úzké sepětí s kultem a sakrálními účely i transcendentální symbolikou a obrátilo se k lidským obsahům a k novému dramatu forem. Renesanční umělci hledali nový vztah k realitě a k člověku, ale současně zobrazovali i nový ideál krásy a dokonalosti, vycházející z novoplatónismu. Pro renesanční umělce je příznačné spojení s duchem nové vědy. Prostor a člověk jsou objektem zobrazování, ale také objektem zkoumání. Největší renesanční umělci jsou univerzálními tvůrci v různých oblastech umění, ale také badateli a inženýry. Jejich imaginace spojená s technickým myšlením otevírala poznání problémy a perspektivy, které sahaly daleko do budoucnosti.

V prvním období humanismu a renesance, asi do třetiny 16. století, převládá v představách o člověku a o společnosti optimismus. Velké naděje byly vkládány do vzdělání, v jehož pozitivní působení humanisté pevně věřili. Koncem 15. a počátkem 16. století, kdy plejáda velkých renesančních umělců vytvářela svá vrcholná díla [→ Leonardo da Vinci,

Raffael (1483—1520), Michelangelo (1475—1564)] se zdálo, že humanistický a renesanční kulturní ideál zapustí kořeny nejen ve vzdělaných vrstvách měšťanstva, v církvi, ale že ovládne i panovnické dvory a že svět je na prahu epochy míru, tolerance a pokroku.

Na přelomu první a druhé třetiny 16. století se však optimistické klima raného humanismu a renesance změnilo. Do společenského a kulturního života vstoupily nové síly a proudy, které otřáslы nejen středověkým, ale i humanisticko-renesančním světem představ, všemi jistotami a hodnotami. Především je to hnutí reformace, na jejímž počátku je výbuch německé selské války. Humanistická a renesanční kultura pronikala především do prostředí vzdělanců a aristokracie. Široké masy městského a venkovského obyvatelstva, kterým byly složité a subtilní problémy filologické kritiky i filozofického ideálu cizí, nezasáhla přímo. Myšlení nižších vrstev obyvatelstva bylo stále ovládáno plně náboženstvím a pouze nábožensky zabarvená hesla mohla mít povahu ideologické výzvy k radikální sociální a politické akci, které se humanisté obávali. Reformace se opět koncentrovala plně na teologii, jejíž nadvládu nad myšlením a uměním humanismus a renesance narušily. Tichá a subtilní práce humanistických editorů a komentátorů byla vystřídána vášnivým teologickým sporem o základní dogmata křesťanské víry, o to, jak má vypadat život křesťana, církve a společnosti. To zajímalo každého, neboť se jednalo o spasení. Sám → Luther byl překvapen, jak spontánní ohlas měly jeho teze, které byly zamýšleny jako program církevní reformy a jako podnět k teologické disputaci. Ale radikální intelektuálové, měšťané a sedláci pochopili Lutherovy teze jako apel k církevně politické a sociální akci. Reformace a německá selská válka se tak staly dalším článkem v řetězu evropských novodobých revolucí. Zásada „koho vládá, toho náboženství“, uznaná pro Německo r. 1555, byla dalším vítězstvím státní moci nad církvemi a prosazovala se v evangelickém i katolickém světě.

Reformační teologie navazovala na augustinánské a částečně i humanistické pojetí víry jako osobního vztahu k bohu a oslabovala význam církve a občanů. Katolicismus se po jistém váhání vrátil na tridentském koncilu k radikální tomistické teologii a k zdůraznění úlohy církve, obřadů a svátostí. Snažil se zachovat tradiční strukturu církve a moc papeže. V zápasu reformace a protireformace byla obětována erasmíánská idea svobody člověka u evangelíků ve prospěch boží omnipotence, u katolíků ve prospěch církve. Ale náboženský faktor v této době nelze přeceňovat. V 16. a 17. století se staly reformace i protireformace ideo-

logickými formami laicizace společnosti. Potridentský katolicismus a jezuité se nevrátili ke středověkým formám, ale přizpůsobili nauku i kult potřebám nové doby a postavili se do služeb absolutistické tendence se silnými rysy feudalismu. Reformace, zejména kalvínského a puritánského ražení, podporovala stavovskou, samosprávnou a parlamentní tendenci. V rámci reformační teologie byla také zdůvodněna hodnota práce a podnikání, bohatství a peněžnictví byly zbaveny středověké hany. V zemích reformace obecně vládlo tolerantnější ovzduší. Soustředění reformační teologie na problém víry a boží milosti, její oddogmatizování v radikálních směrech a odmítání rozumu ve věcech víry, to vše uvolňovalo nadále prostor pro zaměření rozumu na reálné problémy. Bohužel se reformace zasloužila i o to, aby se do života opět vrátil ďábel, který měl v humanisticko-reformačním období značně zmenšený obor působnosti. V evangelických zemích proběhlo v druhé polovině 16. a 17. století snad více čaroděnických procesů než v zemích katolických.

Válečné katastrofy, které dolehly na Itálii od „sacco di Roma“ r. 1527, kdy francouzští žoldnéři obsadili a zpusťovali svaté město, rozkol křesťanského světa a nový dogmatismus, konflikty nových států a národů a zejména důsledky zhroucení středověkého i renesančního harmonického světa, které způsobovaly nové vědecké objevy, to vše hluboce zapůsobilo na myšlení a tvorbu umělců a intelektuálů. V evropské kultuře se objevuje jako reflexe těchto jevů nová tendence, která dostala název manýrismus. Teprve nyní se rozchází evropská kultura se středověkým a antickým dědictvím a vstupuje na cesty, které již nejsou návratem, které vedou do neznáma bez milníků autorit a které si člověk volí sám. Jak umělci, tak vědci si uvědomují, že jejich cílem nemůže být přiblížit se velikosti starých, jak se o to pokoušel např. → Ficino, ale že oni i svět jsou jiní a že jejich díla mohou být dokonce dokonalejší než antické vzory. Ale důsledné odpoutání od autorit a tradičních jistot a myšlenkových modelů s sebou nese i pocity nejistoty a trýzně. Svět, který byl kdysi harmonickým řádem, se jeví jako zmatený labyrint.

Tvorba velkých umělců se v období manýrismu rozešla s úsilím renesance ztvárnit vizuální prostor a ideální svět. Zobrazují se vnitřní představy, pohybující se mnohdy na hranicích „normálnosti“. Prostor manýristického obrazu opouští zákony perspektivy, architektura pozbývá úměrnost, zobrazují se kuriózní témata, snové vize, hermetické alegorie a symboly, kult krásného těla klasické renesance je vystřídán erotikou, umění se stává exkluzivní záležitostí zasvěcenců a nejvíce se cení dokonalá technická dovednost.

Ale „svět vytržený z kloubů“ a člověk, vydaný na pospas vášním a vnitřním rozporům, jsou ztvárněny především v literárních dílech konce 16. a počátku 17. století. Patří k nim i → Komenského Labyrint, ale zejména je to velké italské, španělské a anglické básnictví a drama. I do básnictví pronikají neobvyklé, paradoxní a překvapivé obrazy, které mají čtenáře šokovat. Jsou založeny na metaforickém vyjadřování, které přechází do oxymoronů a do ezoterických obrazů a obrátů marinistů a góngoristů. V dramatu, jež je nejadekvátnější literární formou pro „manýristický“ obsah, jsou předváděny neřešitelné konflikty lidských vášní a lidské duše. Shakespearovi (1564—1616) hrdinové jsou nám do dnes blízcí, stejně jako Cervantesův (1544—1616) Don Quijote, jenž vede nostalgický zápas za staré ctnosti v krutém světě bláznů. Umění objevuje moderní tragiku lidského osudu, vnitřní rozpolcenost, ale i skutečný humor. Na prahu moderní doby vystupují její lidské problémy snad v nejjistší podobě a umění podává o člověku stále aktuální výpověď.

Jedním z pokusů nalézt východisko z manýristických rozporů byl pokus o návrat k tradičním náboženským jistotám a k hierarchickému řádu: to je pozadí barokní kultury. Její spřízněnost s vrcholnou gotikou je v mnoha ohledech zřejmá, i když nejde o opakování; baroko muselo akceptovat zejména novou psychiku. Tato kultura se plně rozvinula především v zemích katolicismu, kde byla uměleckým výrazem religiozity. Baroko mělo působit na smysly, ohromovat a názorně předvádět nebe, jehož obrazem byl barokní chrám, mělo dojímat a hrozit, nikoliv rozumně přesvědčovat. Baroko se snažilo být velkolepé i názorné, převedlo do výtvarného projevu všechna posvátná témata, což reformace odmítala. Baroko dovedlo do všech důsledků pojetí světa jako divadla v němž je zdání povýšeno nad bytí, v němž je rozhodující dekor, v němž všechno plyne a mění se. Sociální funkcí dekorem ovládané barokní kultury bylo i zastírání katastrofických ekonomicko-společenských poměrů pozdně feudální absolutismem ovládané společnosti. V těch zemích kde se prosazovaly buržoazní a kapitalistické poměry, vytlačovala baroko klasická kultura se svým racionalistickým východiskem.

NOVÁ VĚDA

Zrod nové vědy, ke kterému dochází v 16. století, je zcela nový jev, který nemůže navázat na minulost. Ovšem i vědecké myšlení mohlo navazovat na středověké tradice a vracelo se k antické vědě. Ale právě v této oblasti byly tradice a návraty spíše překážkou než pomocí pokroku. Všechno

ny dosavadní vědecké představy byly spojeny s přírodní filozofií, mýtem a náboženstvím. Věda dosud nezkoumala pouze věci samé, věci o sobě a jejich vnitřní strukturu a vzájemné kauzální vztahy, ale snažila se především vysvětlovat místo věcí v spekulativně vytvořeném, nebo z náboženství odvozeném systému. Středověké myšlení bylo teleologické, zaměřovalo se především na poznání a pochopení účelu věcí v božím řádu. Prvotním úkolem bylo pochopit tento řád.

Pro vytvoření nové vědy, jak už bylo uvedeno, je rozhodující překonání starého a novým potřebám již nevyhovujícího aristotelismu. Staré aristotelsko-scholastické pojetí vesmíru a přírody nejdříve a nejdůležitěji překonává nová astronomie. Tuto „vzpuru“ proti aristotelismu provedli → Kopernik, → Bruno, → Kepler i → Galilei a dovršil ji → Newton. Paralelně s astronomií se aristotelismu postupně zbavuje i filozofie a další společenské a přírodní vědy. Považujeme tedy za vhodné zmínit se na tomto místě oč v aristotelismu, který se v pozdní renesanci již jednoznačně stal brzdou vědeckého pokroku, vlastně šlo. Přitom ponecháme stranou, že v evropském myšlení neměl aristotelismus u všech svých stoupenců tak čistou a jednoznačnou podobu, v jaké ho pro naše účely považujeme za vhodné uvést. Stejně tak ponecháme stranou jeho progresivní ráz v údobí rané a vrcholné scholastiky, jakož i to, že mnozí středověcí filozofové, ač zcela nepřekročili rámec aristotelismu, připravili již do značné míry půdu pro to, aby mohl být novou vědou opuštěn [např. Roger Bacon, Buridan (asi 1300—1358), Oresmus (asi 1320 až 1382) aj.].

Aristotelská přírodní filozofie představovala dobře skloubený celek, který vrcholil v představě vesmíru jako uzavřené jednoty kvalitativně a hierarchicky uspořádaného celku, v němž nebeské a pozemské bylo podrobena rozdílným zákonům. V tomto pojetí připadá důležitá role aristotelské představě pohybu a prostoru. Tato představa je založena na každodenní smyslové zkušenosti, která si všímá kvalit věcí, jež vyhodnocuje, a tím přímo popírá, jak výstižně napsal soudobý francouzský historik vědy A. Koyré, samu možnost existence matematické fyziky, protože matematické pojmy nemohou údajně vyjádřit smyslovou zkušenost, nejsou schopny vysvětlit kvalitu a dedukovat pohyb. Aristotelská fyzika chápe pohyb (*kinésis*) jako druh změny. Protikladem pohybu je klid, chápáný jako cíl pohybu, jako jeho ukončení. Má v aristotelské fyzice statut stavu. Pohyb naproti tomu byl chápán jako změna ve smyslu uskutečňování něčeho nebo úpadku. Pohyb tělesa znamená jeho změnu, tudíž změnu jeho vlastnosti, jeho kvality. Více pohybů tělesa

LA CENA DE *le Ceneri.*

DESCRITTA IN
CINQUE DIALOGI, PER
quattro interlocutori, Con tre con-
siderationi, Circa doi
Suggettj.

All' unico refugio de le Muse. I' Illustrissi. Michel
di Castelnou. Sig. di Mauuissier, Conressalto, et
di Ionuilla, Cauallier del ordine del Re Chriandiff, et
Consigliier nel suo priuato consiglio. Capitano di
50. huomini d'arme, Gouvernator et Capitano di
S. Desiderio, et Ambasciator alla Ser-
niss. Regina d' In-
ghilterra.

L' vniuersale intentione e' dechia-
rata nel proemio.
1584.

TITULNÍ LIST BRUNOVY KNIHY
VEČEŘE NA POPELEČNÍ STŘEDU Z R. 1584

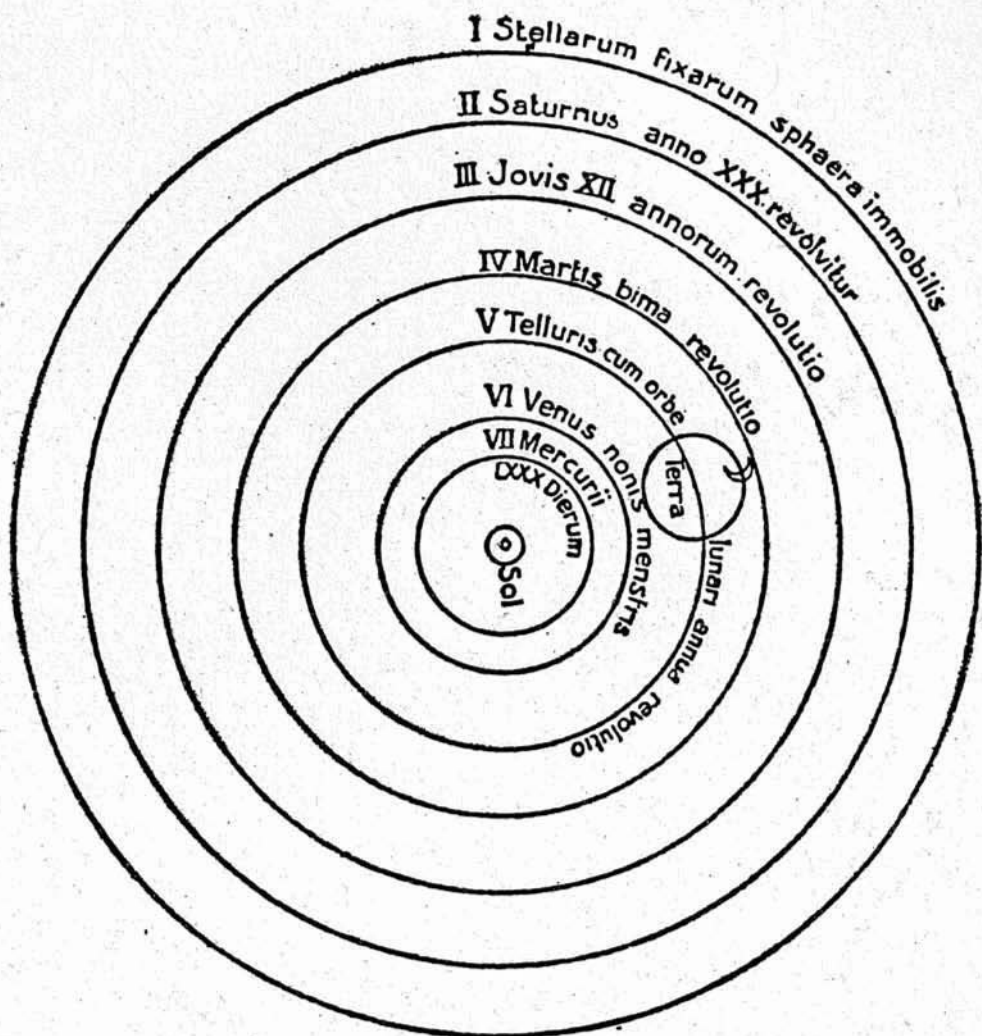
znamená tudíž více jeho kvalitativních změn, které se mnohdy navzájem vylučují. Aristotelská fyzika dále neuznává možnost abstrakce daného zkoumaného předmětu a jeho pohybu od uspořádaného vesmírného celku, v němž tomuto předmětu náleží pevné místo. Toto pevné místo předmětu je „přirozené“: každé těleso náleží svou přirozeností, svou povahou na místo, které mu přísluší. Těžké předměty přirozeně klesají, lehké

stejně přirozeně stoupají. Nemožnost abstrakce ovšem znamená nemožnost podrobit různé přírodní úkazy stejného druhu obecně platným zákonům: v rámci aristotelského způsobu myšlení by představa takového myšlenkového postupu mohla sotva vzniknout. Skutečně se k ní propracuje teprve → Galileo Galilei. Navíc přisuzovala aristotelská přírodní filozofie různým druhům pohybu různou hierarchickou kvalitativní hodnotu ve shodě s kvalitativně hierarchickým uspořádáním celého vesmíru. A tak přímočarý pohyb byl přisouzen jako vlastní pozemským tělesům, protože tzv. sublunární, tj. pozemská oblast byla chápána jako méně hodnotná než oblast nebeská. Nebeská tělesa se naopak podle aristotelské přírodní filozofie pohybují po kruhových, tj. dokonalých drahách.

Této přírodní filozofii pak odpovídala aristotelská představa vesmíru. Ten má podobu koule, v jejímž středu se nachází Země, která má rovněž podobu koule. Kolem Země jsou uloženy v soustředných kulových vrstvách voda, vzduch a oheň (či nějaká tepelná látka). Za těmito vrstvami následují jednotlivé sféry nebeské. Nejkrásnější sférou je nebe, na němž jsou upevněny hvězdy (*prótos úranos*). Každá sféra se otáčí kolem své osy. Mezi zemí a sférou nebes se ještě nacházejí „brzdící“ sféry, které zajišťují nerušenost pohybu planet. Celkem → Aristoteles předkládal padesát šest sfér.

Ptolemaiova soustava toto → Aristotelovo pojetí dále propracovala. Podle ní je vesmír složen z části elementární a z části nebeské. Část elementární (tj. složená z prvků) podléhá pohybu, tj. stálé změně, přičemž tento pohyb je přímočarý. Nebeská část je neproměnná a přísluší jí proto věčný kruhový pohyb. Elementární část je složena ze čtyř živlů — země, vody, vzduchu a ohně. Nebeská část je složena ze sféry hvězd a ze sedmi drah, po nichž obíhají planety. Z nich Slunce a Měsíc obíhají kolem Země. Sféra hvězd je obklopena sférou (= koulí) azuru, která se pohybuje jednou za čtyřadvacet hodin od západu k východu. Planety se pohybují kolem Země po složitých křivkách — epicyklech.

Nová věda musela tedy nejprve přinést radikálně odlišné pojetí soustavy vesmíru, aby mohla zaútočit na kvalitativně hodnotovou představu uspořádání veškeré přírody. To ovšem vyžadovalo radikální změnu v nazírání na ontologický statut všeho přírodního bytí. Místo představy o kvalitativně diferencovaném řádu jednotlivých bytí, vzniklém úradkem Stvořitele a podle jeho plánu, musela se prosadit taková představa, v níž jsou všechny jevy přírody ontologicky na stejné rovině. Teprve potom byla možná abstrakce jednotlivého jevu z celku a následující obecně platné zobecnění (zákon), teprve tehdy byla otevřena cesta k po-

VESMÍR PODLE MIKULÁŠE KOPERNIKA:
 SLUNCE JE VE STŘEDU,
 ZEMĚ A MĚSÍC OBÍHAJÍ SLUNCE
 STEJNĚ JAKO DALŠÍ PLANETY

chopení toho, co je pohyb, cesta k proměně představy konečného, uzavřeného vesmíru ve vesmír nekonečný. Zápas s aristotelskou přírodní filozofií byl dlouhý a nevyhnutelně plný rozporů a omylů. Byl však nakonec úspěšný a položil základy nejen ke stavbě novodobé matematic-

ko-experimentální přírodovědy, nýbrž i k racionalistické filozofii a světovému názoru mechanického materialismu.

Pro novodobou vědu je charakteristické její úzké spojení s technologií a výrobní a společenskou praxí. Technologický pokrok a nové objevy podporovaly ducha zvědavosti a příroda a společnost stavěly před myšlení stále nové problémy. Zkoumání přírodních jevů se mohlo opírat o zdokonalené přístroje, jimiž byly vybavovány astronomické observatoře i laboratoře alchymistů. Přesná kresba, tisk a grafika umožňovaly dokumentaci a šíření nových poznatků.

Cesta k principům vědecké metody, kterou posléze formuloval – Descartes, je ovšem plná zákrutů a slepých uliček. V 16. a v 1. pol. 17. století se prosazují u různých myslitelů a badatelů prvky nové vědy, které ještě netvoří pevný systém. Prvky racionální, empirické a analytické vědy jsou začleňovány do spekulativních systémů, které se snaží uvést nové poznatky do souladu s náboženstvím. Pro tuto dobu je také charakteristická snaha vyzkoušet všechny možné cesty k poznání pravdy, včetně magie, kabaly, a dokonce i spojení s ďáblem. U většiny učenců a vědců této doby se všechny tyto tendence stýkají a prvky pravé vědecké metody jsou často spojeny s problémy a postupy zcela skurilními. Správně kladené otázky existují vedle problémů, které se ukázaly být nesmyslné, ale vším tímto chaosem, který zobrazil → Komenský v Labyrintu, proniká stále zřetelněji tendence k experimentu, zkušenosti, analýze a teoriím verifikovaným praxí. Rozvoj vědeckého poznání narážel v neposlední řadě na jednu velkou překážku: na církevní dozor nad myšlením. Jak v katolickém, tak v evangelickém světě sledovaly církevní instituce a inkvizice rozvoj vědeckého bádání velmi pozorně a zkoumaly vztah nových objevů a myšlenek k církevnímu učení. Ale i v církvích se prosazovalo mínění, že poznání přírody je autonomní a že za kacířské je třeba označovat jen ty názory, které jsou v rozporu s hlavními dogmaty.

S počátky moderní vědy je spojeno oživení magických praktik a ezoterických nauk. Tyto nauky a praktiky, propracované ve starověkém Orientě, přežívaly ve středověku v pracovnách některých učenců, ale renesance přinesla jejich velké oživení. Byly aktualizovány i magické praktiky, které se udržely v lidovém prostředí. Na magii založená alchymie a astrologie nesloužily jen obskurním zájmům a zálibám, nýbrž byly součástí vážného úsilí o poznání přírody a vesmíru. → Paracelsus chápal alchymii jako jakýkoliv zásah člověka do přírodního dění, jako „pomoc“ přírodě ve prospěch člověka. Alchymistou byl podle něho stejně pekař

při výrobě chleba jako lékař při léčení člověka. Oba totiž používají praktik, které jsou zásahem do přírody a přinášejí užitek. Také astrologie nebyla jen šarlatánským výkladem astrálních symbolů, ale humanizací vesmíru. Magické i astrologické praktiky a výklady byly založeny na paralelismu, na principu podobnosti a sympatie, který silně ovlivňoval i vědu až do plného vítězství analytického myšlení. Věřilo se, že podobné, spřízněné věci a bytosti na sebe stále působí a mohou se vykládat jedna z druhé nebo jedna podle druhé. Paralelismus nahrazoval principy identity a rozdílu, které se prosadily až v druhé polovině 17. století. Vážné práce alchymistů a astrologů přinesly mnoho pozitivních poznatků. Pouze ta část magie, která vycházela ze slovních zaklínadel nebo z pokusů o spojení s démony, stála mimo proud badatelského úsilí vědců. Věda se rovněž nechtěla vzdát magických a ezoterických nauk, pokud neprozkoumala jejich účinnost. Mnoho badatelů se také nevzdávalo naděje, že k poznání pravdy je možno dojít náhlým aktem „iluminace“ jež může být skryta např. v magické formuli. Magie a astrologie měly také pozitivní význam při překonávání aristotelsko-scholastického názoru na svět.

Z chaosu představ o světě a z různých forem poznání, které charakterizují zejména 16. století, postupně krystalizuje moderní vědecká metoda, a to v přírodovědě. Je založena na pozorování skutečnosti, jež postupně přechází ve vědecký experiment, na analýze věcí a procesů, které v nich probíhají, a snaží se o jejich teoretické a experimentálně verifikované vysvětlení. Důležitou úlohu zde měla matematika, v jejíž přesných a obecně platných axiomatech byla spatřována záruka pravdivosti. Přírodověda je také oblastí, ze které vyrůstá vědecký obraz světa.

Zkoumání společnosti a člověka se vyvíjelo na počátku novověku v mnohém paralelně s přírodovědou a jako součást univerzálních systémů. Přírodu, společnost a člověka spojovala také dlouho metoda paralelismu, která shledávala např. obdobu mezi makrokosmem světa a jeho silami a mikrokosmem člověka, jeho orgánů, údů a fyziologických funkcí. Také vliv teologie zde byl velký, a to jak při zkoumání lidské duše, tak při vysvětlování společenského a politického systému.

Faktickým polem úvah o společnosti a člověku byla v této době politika a státní moc. Řada významných teoretiků politiky vykonávala praktické politické a státní funkce jako sekretáři panovníků, stavů nebo republik, a právě ti začali nazírat politiku a stát z hlediska praxe. → Machiavelli provedl demystifikaci moci a politiky, která ve středověku prezentovala vládní moc jako uskutečňování božího plánu a jako

správu svěřeného lidu. Dramatický politický život renesanční Itálie a studium antických historiků umožnily pochopit vládu jako umění realizovat cíle, které jsou bytostně lidské. → Machiavelli studoval techniku vládní moci a její pravidla, spočívající v umění ovládat lidi na základě znalosti psychologie. Morálně stinné stránky politiky bral jako nutnou skutečnost, potlačovatelská moc státu je nutnou reakcí na špatnou podstatu člověka. Politická teorie 17. století se intenzívně zabývala státní mocí, jejíž vzestup byl obecný. Stát, „leviathan“ (→ Hobbes), likvidoval nemilosrdně autonomii jiných společenských útvarů; na které byla založena organizace středověké feudální společnosti. Za této situace se nesmírně zaktualizovala otázka práva, které mělo být nyní ne již privilegiem, nýbrž zárukou svobody. Jeho závislost na moci byla ovšem zřejmá. Východisko se pokusil nalézt → Grotius svou přirozenoprávní teorií, která oddělovala právo od praxe, konkrétních zájmů i moci a snažila se je pochopit jako čistou ideu a jako jev, který podléhá stejným racionálním a matematickým zákonům jako např. geometrický obrazec.

Poznání člověka bylo systematicky posunováno na vědecký podklad. Oproti starověku a středověku nesmírně pokročilo poznání lidského těla, jeho anatomie a fyziologie. Zkoumání byly podrobeny smysly, psychologické stavy i psychické typy. Na znalosti psychologie byl založen nejen machiavellismus, ale i jezuitismus. V 17. století bylo konečně odlišeno šílenství jako duševní nemoc od posedlosti ďáblem.

Ústřední otázkou „antropologie“ ovšem dlouho zůstal poměr člověka k bohu a problém jeho vnitřní svobody. Některé novoplatónské a mystické směry se snažily překonat hranice mezi člověkem a bohem cestou mystického splynutí, představami o podílu člověka na božství. Základní problém svobody lidské vůle a lidského jednání ve vztahu k božímu záměru, který středověké křesťanství řešilo mýtem o pádu člověka do „pekla“ svobodného rozhodování po prvotním hříchu, byl nově promyšlen. Humanistická erasmíánská antropologie zdůraznila svobodu člověka, svobodnou vůli a současně schopnost člověka zdokonalovat se. Reformace podřídila člověka opět absolutní boží vůli, která sama rozhoduje o spáse nebo zatracení. Je však příznačné, že logicky neřešitelný problém predestinace vedl nakonec k podobnému „osvobození“ člověka od závislosti na diktátu boží vůle jako humanistické *liberum arbitrium* (svobodné rozhodnutí). Věřící křesťan musí být přesvědčen, že je určen ke spasení, a tato víra jej osvobozovala od vnějšího církevnictví, jehož význam se snažila udržet katolická církev. Nejrůznějšími cestami probíhala emancipace moderního člověka od středověkých mentálních vázaností. Byl překonán

i otřes, který způsobilo poznání, že Země, a tím i člověk, nejsou středem vesmíru, ale jen jeho nepatrnou částí. Jistotu, kterou člověku dávala středověká víra, nahradilo sebevědomí člověka jako bytosti, která je schopna velkých činů, velkých děl a samotného poznání pravdy. Současně však vznikaly i pocity tísně a úzkosti ze skrytého boha a nesmírných prostorů, které se otevíraly jak ve vesmíru, tak v lidském nitru.

Za poznáním přírody se značně opožďovalo poznání dějin. Dějiny byly stále chápány v biblickém smyslu s aktem stvoření na počátku a s posledním soudem na konci. Mezi počátkem a koncem dějin existuje v podstatě stále stejná skutečnost, stále stejný člověk, stále stejné poměry. Pokusy aplikovat matematická pravidla na člověka a společnost tuto představu jen podporovaly. I tak vynikající historikové jako → Machiavelli neviděli podstatné rozdíly mezi politickými a sociálními poměry římské republiky nebo římského císařství a současností. Představa neměnného světa posilovala humanistickou víru v obnovu antických ctností a dokonce i antických politických útvarů. První kroky k poznání historické změny a historického vývoje učinil v 17. století → Vico, ale problém dějinnosti a historického vývoje v plném rozsahu nastolila teprve filozofie 19. století.